

รูปแบบการใช้หลักภาวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรมของผู้บริหาร
สถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

**The Model of Using the Four Bhāvanā Dhammas for Learning
Management in Moral Education Schools of Educational
Institution Administrators under the Office of
Mahasarakham Primary Educational
Service Area 1**

จิตติมา สุนทรรส, พระโสภณพัฒนบัณฑิต,

พระครูสุธีศัมภีรญาณ และ พระมหาสำรอง สดยภูโต

มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Jittima Soontornrot, PhraSoponphattanabundit,

Phrakhru Sudhikhambhirayan and Phramaha Samrong Saññāto

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail: .msamrong84@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) ศึกษาหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนาเถรวาท 2) ศึกษาสภาพ
การจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม และ 3) เสนอรูปแบบการใช้หลักภาวนา 4 เพื่อ
การจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา
ประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 กลุ่มเป้าหมายได้แก่ ผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม ศึกษาในเทศก์
กรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ครูผู้สอนและครูผู้รับผิดชอบโครงการ ผู้ปกครองนักเรียน พระสอนศีลธรรมใน
โรงเรียน ผู้นำหมู่บ้าน รวม 28 รูป/คน เลือกแบบเจาะจง โดยใช้แบบสัมภาษณ์ แล้วนำเสนอผลการวิจัยใน
รูปแบบวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

หลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า เป็นหลักปฏิบัติ 4 ด้านที่พระพุทธเจ้าตรัสในคำสอน
ของพระองค์เองเพื่อใช้เป็นคุณสมบัติของบุคคลท่านใช้ว่า 1. กายภาวนา คนเป็นภาวนิตกาโย ตัวการกระทำ
เป็นกายภาวนา 2. ศีลภาวนา คนเป็นภาวนิตสีโล ตัวการกระทำเป็นจิตภาวนา 3. จิตภาวนา คนเป็นภาวนิตจิตโต ตัว
การกระทำเป็นจิตภาวนา 4. ปัญญาภาวนา คนเป็นภาวนิตปัญญา ตัวการกระทำเป็นปัญญาภาวนา เป็นคุณสมบัติของ
บุคคลผู้ได้เจริญกาย ศีล จิต และปัญญามีความสำคัญทั้งในด้านการพัฒนาตน การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่เป็น
แบบอย่างที่ดีต่อสังคม และในการรักษาพระพุทธศาสนาให้คงอยู่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงของชีวิต

* วันที่รับบทความ: 27 สิงหาคม 2564; วันที่แก้ไขบทความ 28 ตุลาคม 2564; วันที่ตอบรับบทความ: 29 ตุลาคม 2564

Received: August 27, 2021; Revised: October 28, 2021; Accepted: October 29, 2021

สภาพการจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม มีสาเหตุจาก 1) ด้านกายภาพบางโรงเรียนยังไม่มีห้องพระพุทธศาสนาสำหรับศึกษาพุทธธรรม ไม่สามารถจัดสถานที่ให้เอื้อต่อการจัดกิจกรรมวิถีพุทธทุกอย่างได้ 2) ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต ผู้ปกครองและนักเรียนส่วนใหญ่มีวิถีชีวิตแบบสังคมเมือง และมีความเป็นวัตถุนิยม ไม่สามารถนำเอาหลักธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ 3) ด้านการเรียนการสอน โรงเรียนยังขาดบุคลากรที่มีความรู้อย่างแท้จริงเกี่ยวกับคำสอน ขาดความเชี่ยวชาญที่จะนำคำสอนมาประยุกต์ใช้และเป็นแบบอย่างที่ดีชัดเจนได้ 4) ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ครูและนักเรียนยังไม่สามารถสร้างบรรยากาศวิถีพุทธได้อย่างเต็มที่ 5) ด้านการบริหารจัดการ การจัดประชุมเพื่อสร้างความตระหนักและความเข้าใจกับบุคคลทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์และแนวทางปฏิบัติในการดำเนินงานของโรงเรียนวิถีพุทธ

รูปแบบการจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาในโรงเรียนคุณธรรม ทั้ง 3 ขนาด มีรูปแบบบูรณาการกับโรงเรียนวิถีพุทธ 5 ด้าน คือ ด้านกายภาพ ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต ด้านการเรียนการสอน ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ ด้านการบริหารจัดการ ครูผู้สอนการจัดทำแผนการจัดการเรียนรู้ตามหลักสูตรสถานศึกษา จัดกิจกรรมการเรียนรู้ 8 กลุ่มสาระการเรียนรู้บูรณาการกับโครงการโรงเรียนวิถีพุทธพัฒนาการทางกายภาพ มีการฝึกปฏิบัตินักเรียนการเดิน ยืน นั่ง การสวดมนต์ไหว้พระประจำวัน 2) ศิลปาวนา ฝึกปฏิบัติการทำสมาธิก่อนเรียนทุกวิชา การใช้คำว่า ดี ดี ดี คือ คิดดี พูดดี ทำดี 3) จิตภาวนา การฝึกอบรมจิตใจด้วยคำคุณธรรม 4) ปัญญาภาวนา มีการจัดกิจกรรมแข่งขันความรู้ด้านคุณธรรม ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์โรงเรียนและในชุมชน สังคมได้อย่างมีความสุข

คำสำคัญ: รูปแบบ; หลักภาวนา 4; โรงเรียนคุณธรรม; ผู้บริหารสถานศึกษา

Abstracts

The objectives of this research were: 1) to study the principles of the Four Bhāvanā Dhammas (Development) in Theravada Buddhism; 2) to study the condition of learning management of educational institute administrators at the moral education schools, OBEC in Kantharawichai District, the Office of Mahasarakham Primary Educational Service Area 1, 3) to propose a model for using the Four Bhāvanā Dhammas for learning management in the moral education schools. The target groups of this study included 28 of school administrators of moral education schools, supervisors, committee members of basic education schools, teachers and teachers in charge of the project, parents, monks teaching morals in schools and village leaders, selected by Purposive Sampling. The study was conducted using the interview form. The obtained data were interpreted by the descriptive analysis.

The research results were as follows:

The Four Bhāvanā Dhamma in Theravada Buddhism is the principles of practice that the Lord Buddha said in his own teachings to use as the qualities of a person that 1) Kāya-bhāvanā (Physical Development), a person as a doer (Bhāvitakāyo), 2) Sīla-Bhāvanā (Moral Development), a person as a doer (Bhāvitasīlo), 3) Citta-Bhāvanā (Emotional Development), a person as a doer (Bhāvitacitto), 4) Paññā-Bhāvanā (Wisdom Development), a person as a doer (Bhāvittapañño). This is a quality of a person who has developed physical, moral, mental

and intellectual qualities that are important in terms of personal development, improving the quality of life that is a role model for society to maintain Buddhism, knowing and understanding things as they really are in life.

The learning management condition of the administrators of the moral schools was based on the following reasons: 1) Physically, some schools did not have a Buddhist room for studying Buddhism so that they were unable to arrange a place to facilitate all Buddhist activities; 2) Basic activities of life style, most of the parents and students lived an urban lifestyle, and is materialistic and unable to apply the Dhamma principles in life; 3) teaching and learning, the school lacks of personnel with real knowledge of the teachings, lacks of expertise in applying teachings and being a clear model, 4) in terms of atmosphere and interaction between teachers and students, they were unable to fully create a Buddhist atmosphere, 5) management, organizing meetings to raise awareness and understanding with all parties concerned with the objectives and guidelines for the implementation of Buddhist schools.

The learning management model of educational administrators in moral schools of all 3 sizes has an integrated model with Buddhist schools in 5 aspects, namely 1) Physical Development, basic activities and ways of life, teaching and learning, atmosphere and interaction and management. Teachers were in the preparation of learning management plans according to the school curriculum and organized learning activities in 8 groups of learning subjects integrated with the Buddhist way of life school project, developing physical and mental development. There were practice sessions for students to walk, stand, sit, and chant daily; 2) Moral Development, practice meditation before every class: the use of the words 'good, good, good' which is to think good, speak good, do good; 3) Mental Development, mental training through moral camps; 4) Wisdom Development, there were activities to compete on moral knowledge, atmosphere and interactions at school and in the community and society.

Keywords: Model of Using; Four Bhāvanā Dhammas; Learning Management in Moral Education Schools

บทนำ

สภาพของสถานการณ์สังคมไทยในปัจจุบันชี้ให้เห็นประเด็นปัญหาวิกฤตอันน่าเป็นห่วงจากการพัฒนาที่ขาดความสมดุล โดยมุ่งสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วทำให้บุคคลและสังคม รวมทั้งโครงสร้างและกลไกการบริหารและการจัดการต่าง ๆ ปรับตัวตามไม่ทัน เกิดความไม่สมดุลระหว่างการพัฒนาทางวัตถุกับการพัฒนาทางจิตใจ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, (2545 : 35) ก่อให้เกิดปัญหานานัปการ โดยเฉพาะต่อเด็กและเยาวชนในวัยเรียน เช่น ปัญหาสุขภาพจิต เกิดความเครียดและปรับตัวไม่ได้ การฆ่าตัวตาย ปัญหาการล่วงละเมิดสิทธิ การกลั่นแกล้งรังแก ความรุนแรง และการทารุณกรรมในรูปแบบต่าง ๆ ปัญหายาเสพติด การไม่ประสบความสำเร็จในด้านการเรียนและอาชีพ (เจริญ ภักดีวานิช (2546 : คำนำ) การเกิดปัญหาดังกล่าวทำให้ประเทศไทยต้องปรับเปลี่ยนวิธีการ และกระบวนการในการบริหารงานเพื่อพัฒนาศักยภาพของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาทางการศึกษา ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญ ในการพัฒนาเยาวชน

อันเป็นอนาคตของชาติ รากฐานของการพัฒนาประเทศต้องเริ่มจากการพัฒนาคุณภาพของประชากรภายในประเทศเป็นสำคัญ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2545 : ข) การจัดการศึกษาจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง ผู้เรียนจำเป็นต้องมีทักษะในการเรียนรู้เพิ่มมากขึ้นรวมทั้งเลือกสิ่งที่ดีงามและเป็นคุณประโยชน์ สามารถครองตนอยู่ในความถูกต้องดีงาม เรียนรู้ที่จะรักเพื่อนมนุษย์ และเข้าใจความแตกต่างทางวัฒนธรรมโดยยังคงรักษาไว้ซึ่งคุณค่าแห่งมรดกวัฒนธรรมและภูมิปัญญาไทย (ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์ (2553 : 1-15) ทั้งนี้การปลูกฝังและบ่มเพาะค่านิยมที่เข้มแข็งให้เกิดขึ้นในจิตใจของคนไทยต้องทำตั้งแต่เด็ก ๆ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (กระทรวงศึกษาธิการ (2558 : 14-16)

การศึกษาขั้นพื้นฐานจึงเป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนไทยโดยให้ทุกคนมีความเสมอภาคและเท่าเทียมกันทางคุณภาพการศึกษา (กระทรวงศึกษาธิการ (2554 : 15) ซึ่งเป็นกำลังสำคัญของชาติให้เป็นมนุษย์ที่มีความสมดุลทั้งด้านร่างกาย ความรู้ คุณธรรม มีจิตสำนึกใน การเป็นพลเมืองไทยและเป็นพลโลก ยึดมั่นในการปกครองตามระบบโลกยึดมั่นในการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขมีความรู้และทักษะพื้นฐาน รวมทั้งเจตคติที่จำเป็นต่อการศึกษาต่อการประกอบอาชีพและการศึกษาตลอดชีวิตโดยมุ่งผู้เรียนเป็นสำคัญบนพื้นฐานความเชื่อว่าทุกคนสามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้เต็มตามศักยภาพ (กระทรวงศึกษาธิการ (2552 : 4) เพื่อมุ่งให้เกิด “การพัฒนาที่ยั่งยืนและการอยู่ดี กินดี มีความสุข” (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2551 : 11)

หลักธรรมของพระพุทธศาสนาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักภาวะ 4 คือ 1. พัฒนากาย หรือการทำให้ร่างกายเติบโตแข็งแรง มีสุขภาพดี 2. พัฒนาศีล หรือพัฒนาทางสังคม ศีลคือการอยู่ร่วมสังคมโดยไม่เบียดเบียนกันแต่มีชีวิตที่เกื้อกูลต่อกัน และมีวินัย 3. พัฒนาจิตใจ หรือพัฒนาทางอารมณ์ ก็คือเรื่องของจิตเจ้านั่นเอง และ 4. พัฒนาปัญญา หรือพัฒนาการทางปัญญาแก้ไขข้อขัดข้องจัดปัญหา ซึ่งเป็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวไทยที่ได้รับการกล่อมเกลามาจากคำสอนของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ยุคแรกประวัติศาสตร์ชาติไทยจนกล่าวได้ว่าวิถีพุทธ คือวิถีวัฒนธรรมของชาวไทยส่วนใหญ่ จนมีความเป็นเอกลักษณ์ที่ทั่วโลกตระหนักและให้การยอมรับ (กระทรวงศึกษาธิการ. 2546 : 1-2) ปัจจุบัน โรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 จำนวนมากที่สมัครเข้าร่วมโครงการโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. ทั้ง 5 ด้าน คือ 1) ด้านกายภาพ การจัดสภาพแวดล้อมของโรงเรียนยังไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของนักเรียน 2) ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต นักเรียนไม่มีส่วนร่วมและไม่ได้แสดงความคิดเห็นในการจัดกิจกรรม ร่วมกัน 3) ด้านการเรียนการสอน การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนการบูรณาการหลักพุทธศาสนาในโรงเรียนยังไม่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน 4) ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ ขาดการสร้างบรรยากาศที่เป็นกัลยาณมิตรที่ดีต่อกัน 5) ด้านการบริหารจัดการการวางแผนพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมผู้เรียนยังไม่ชัดเจน (กระทรวงศึกษาธิการ, 2547 : 3)

สภาพปัญหาของการดำเนินงานของโรงเรียนดังกล่าว เป็นเหตุจูงใจให้มีการวิจัย เพื่อพัฒนารูปแบบการดำเนินงานโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. ของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 การบริหารจัดการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักภาวะ 4 คือ 1. พัฒนากาย หรือการทำให้ร่างกายเติบโตแข็งแรง การกินอาหารให้ได้คุณค่า กินพอดี ด้วยความรู้จักประมาณ ให้ร่างกายอยู่ ผาสุก มีสุขภาพดี 2. พัฒนาศีล หรือพัฒนาทางสังคม ศีลคือการอยู่ร่วมสังคมโดยไม่เบียดเบียนกันแต่มีชีวิตที่เกื้อกูลต่อกัน และมีวินัย 3. พัฒนาจิตใจ หรือพัฒนาทางอารมณ์ ก็คือเรื่องของจิตใจนั่นเอง และ 4. พัฒนาปัญญา หรือพัฒนาการทางปัญญาแก้ไขข้อติดขัดจัดปัญหา หายอิติด ถอดจนรู้เท่าทันเหตุปัจจัย เพื่อนำมาบูรณาการในการพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนรู้คุณธรรม จริยธรรมผู้เรียนตามแนวทางโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. ที่เหมาะสมกับโรงเรียน ผลที่ได้รับจากการวิจัยครั้งนี้ จะทำให้สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 หน่วยงานองค์กรที่เกี่ยวข้อง ผู้บริหาร ครูผู้สอนหรือผู้ที่สนใจสามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการดำเนินงานโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. ของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 ให้ประสบผลสำเร็จและมีความยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักภาวะ 4 ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาสภาพการจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. ในอำเภอกันทรวิชัย สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1
3. เพื่อศึกษารูปแบบการใช้หลักภาวะ 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

ระเบียบวิธีวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบการใช้หลักภาวะ 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1” การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) ตามวิธีอุปนัย (Inductive Method)

2. ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “รูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1” ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยดังนี้

2.1 ขอบเขตด้านเอกสาร

1) เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎก (ภาษาบาลี/ไทย) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช 2539 และข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก

2) เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เอกสารตำราทางวิชาการและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้หลักภวนา 4 ในพระพุทธศาสนาเพื่อการบริหารโรงเรียนคุณธรรม เอกสารวิชาการเกี่ยวกับสภาพปัจจุบันและปัญหาของนักเรียนมัธยมศึกษา คุณลักษณะอันพึงประสงค์ของนักเรียน

2.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัย รูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 มีขอบเขตด้านเนื้อหา ดังนี้

1) แนวคิดทฤษฎีและหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรมของผู้บริหารสังกัด สพป. มหาสารคาม เขต 1

2) สภาพปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการบริหารโรงเรียนคุณธรรมของผู้บริหาร

3) รูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

2.3 ขอบเขตด้านพื้นที่ในการวิจัย

งานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตพื้นที่ในการศึกษาวิจัย รูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 ผู้วิจัยได้เลือกพื้นที่วิจัยแบบเจาะจง (Purposive Selection) โดยเป็นโรงเรียน ที่อยู่ในโครงการโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

2.4 ขอบเขตด้านกลุ่มเป้าหมาย

กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในรูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 โดยการเก็บข้อมูลเชิงลึกในการลงภาคสนาม ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Selection) ใช้เกณฑ์การเลือกกลุ่มตัวอย่าง เป็นโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 จาก 17 โรงเรียน โดยใช้เกณฑ์การเลือกกลุ่มตัวอย่างตามขนาดโรงเรียน คือ โรงเรียนขนาดเล็ก

โรงเรียนขนาดกลางและโรงเรียนขนาดใหญ่ จำนวน 3 โรงเรียน ใช้การเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ โรงเรียนละ 3 คน รวมทั้งหมดจำนวน 28 รูป/คน

2.5 ขอบเขตด้านกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants)

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการใช้หลักภาวะนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1” การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้คัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ให้ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยวิธีการสัมภาษณ์ ได้แก่

- 1) ผู้อำนวยการโรงเรียน จำนวน 3 คน
 - 2) ศึกษาพิเศษ/นักวิชาการที่รับผิดชอบโครงการโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. จำนวน 5 คน
 - 3) กรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน จำนวน 5 คน
 - 4) ครูผู้รับผิดชอบงานโครงการโรงเรียนคุณธรรม สพฐ. จำนวน 3 คน
 - 5) ครูผู้สอนกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษาศาสนาและวัฒนธรรม จำนวน 3 คน
 - 4) ผู้ปกครองนักเรียน จำนวน 3 คน
 - 5) นักวิชาการ จำนวน 3 รูป
 - 6) ผู้นำหมู่บ้าน จำนวน 3 คน
- รวมทั้งสิ้น 28 รูป/คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ดังนี้

- 1) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) เป็นการสัมภาษณ์ถึงข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับปัญหา ผลกระทบ และแนวทางการแก้ไข โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นฐานในการสัมภาษณ์จากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เฉพาะในบางประเด็นที่ได้ข้อมูลไม่ชัดเจนและครบถ้วน
- 2) สมุดจดบันทึกข้อมูลภาคสนามเพื่อบันทึกข้อมูลที่ได้จากการสนทนากลุ่มและบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ เพื่อเป็นประโยชน์แก่การต่อการทำวิจัย
- 3) เครื่องบันทึกเสียงและกล้องถ่ายภาพ เป็นการบันทึกการเข้าร่วมกิจกรรมและการสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อตรวจสอบและยืนยันข้อมูลจากการจดบันทึกในการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก

4. การสร้างและการหาคุณภาพเครื่องมือการวิจัย

การสร้างและการหาคุณภาพเครื่องมือการวิจัยผู้วิจัยได้มีขั้นตอนดังนี้

- 1) ศึกษาแนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์สังเคราะห์จนได้องค์ความรู้เกี่ยวกับรูปแบบการใช้หลักภาวะนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

2) นำแบบสัมภาษณ์เชิงลึก ที่สร้างขึ้นไปปรึกษาที่ปรึกษางานวิจัยเพื่อขอคำแนะนำและตรวจสอบความเหมาะสมของคำถามเพื่อใช้ในการวิจัย

3) ปรับปรุงแบบคำถามในการสัมภาษณ์เชิงลึก ตามข้อเสนอแนะของที่ปรึกษางานวิจัย แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญจำนวน 5 ท่านในการตรวจสอบความเหมาะสมเชิงเนื้อหา ภาษา และวิธีวิจัย

4) นำแบบสัมภาษณ์เชิงลึก จากผู้เชี่ยวชาญจำนวน 5 ท่านที่ให้ข้อเสนอแนะไปปรึกษาที่อาจารย์ปรึกษางานวิจัยเพื่อขอข้อเสนอแนะเพิ่มเติม

5) ปรับปรุงแบบคำถามในการสัมภาษณ์เชิงลึก ตามข้อเสนอแนะของที่ปรึกษางานวิจัย

6) จัดพิมพ์เครื่องมือวิจัยฉบับสมบูรณ์แล้วนำไปใช้ในการเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

5. ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

การทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนเพื่อการวิจัยไว้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาแนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 โดยยึดหลักพุทธธรรมเป็นฐาน จากนั้นจัดสนทนากลุ่ม (Focus group Discussion) เพื่อสร้างแบบสัมภาษณ์เชิงลึก

ขั้นตอนที่ 2 การดำเนินการวิจัยเรื่องรูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 โดยมีขั้นตอนในการดำเนินการดังนี้

1) คัดเลือกกลุ่มเป้าหมายผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ประกอบด้วย จำนวน 28 คน

2) จัดสนทนากลุ่ม (Focus group Discussion) เพื่อสนทนาลงถึงรูปแบบการใช้หลักภวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

3) การสัมภาษณ์เชิงลึกด้วยเครื่องมือที่สร้างขึ้นและได้ผ่านตรวจสอบความเชื่อมั่นแล้ว เพื่อหาข้อมูลเพิ่มเติมในประเด็นที่ยังไม่ครบถ้วนและชัดเจน

6. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1) เตรียมแบบสอบถาม แนวคำถามในการสัมภาษณ์รายบุคคล และสถานที่เก็บข้อมูล

2) คัดเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) และตรวจสอบคุณสมบัติตามเกณฑ์ที่ได้กำหนดไว้

3) นำหนังสือจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น เสนอต่อให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 28 คน เพื่อขออนุญาตดำเนินการการวิจัย และลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัย โดยการทำกิจกรรมกลุ่ม สัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

4) ชี้แจงวัตถุประสงค์ของการลงพื้นที่ ด้วยการทำกิจกรรมกลุ่ม การสนทนากลุ่มย่อย และการสัมภาษณ์เชิงลึก ขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูลและขอความร่วมมือในการวิจัยจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

5) อบรมผู้ช่วยการวิจัย โดยชี้แจงวัตถุประสงค์ วิธีการดำเนินการวิจัยและทำความเข้าใจขั้นตอนการเก็บข้อมูลและขอความร่วมมือในการวิจัยกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

6) ผู้วิจัยกำหนดนัดหมาย วัน เวลาและสถานที่ ที่จะทำกิจกรรมกลุ่ม การสนทนากลุ่มย่อย และการสัมภาษณ์เชิงลึก

7) ถอดเทปการสัมภาษณ์รายบุคคลคำต่อคำเพื่อรักษาความหมายของคำพูดทุกอย่าง

8) นำบทสัมภาษณ์ที่ได้มาวิเคราะห์ข้อมูลและทำการตรวจสอบข้อมูลที่ยังไม่ชัดเจนหรือไม่ครบถ้วนเพื่อจะได้กลับไปสัมภาษณ์เพิ่มเติมให้ได้ข้อมูลสมบูรณ์ครบถ้วน

9) นำข้อมูลที่ได้จากแบบสอบถามและการสัมภาษณ์รายบุคคลมาทำการตรวจสอบความถูกต้องครบถ้วน และนำข้อมูลที่ได้ทั้งหมดมาจัดเป็นหมวดข้อมูลทำการวิเคราะห์เนื้อหา

7. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก การสัมภาษณ์ตามวัตถุประสงค์ การสังเกตการณ์ การสนทนากลุ่มย่อย การจดบันทึก โดยการเสนอข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ด้วยการตีความ การแปลความ และการจัดหมวดหมู่ตามวัตถุประสงค์แล้ววิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนาวิธี (Descriptive Ananlysis) ตามหลักการของอุปนัยวิธี (Inductive Method) โดยยึดวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นแนววิเคราะห์เพื่อนำเสนอข้อเท็จจริงที่ได้จากการวิจัยโดยกำหนดการวิเคราะห์ไว้ดังนี้

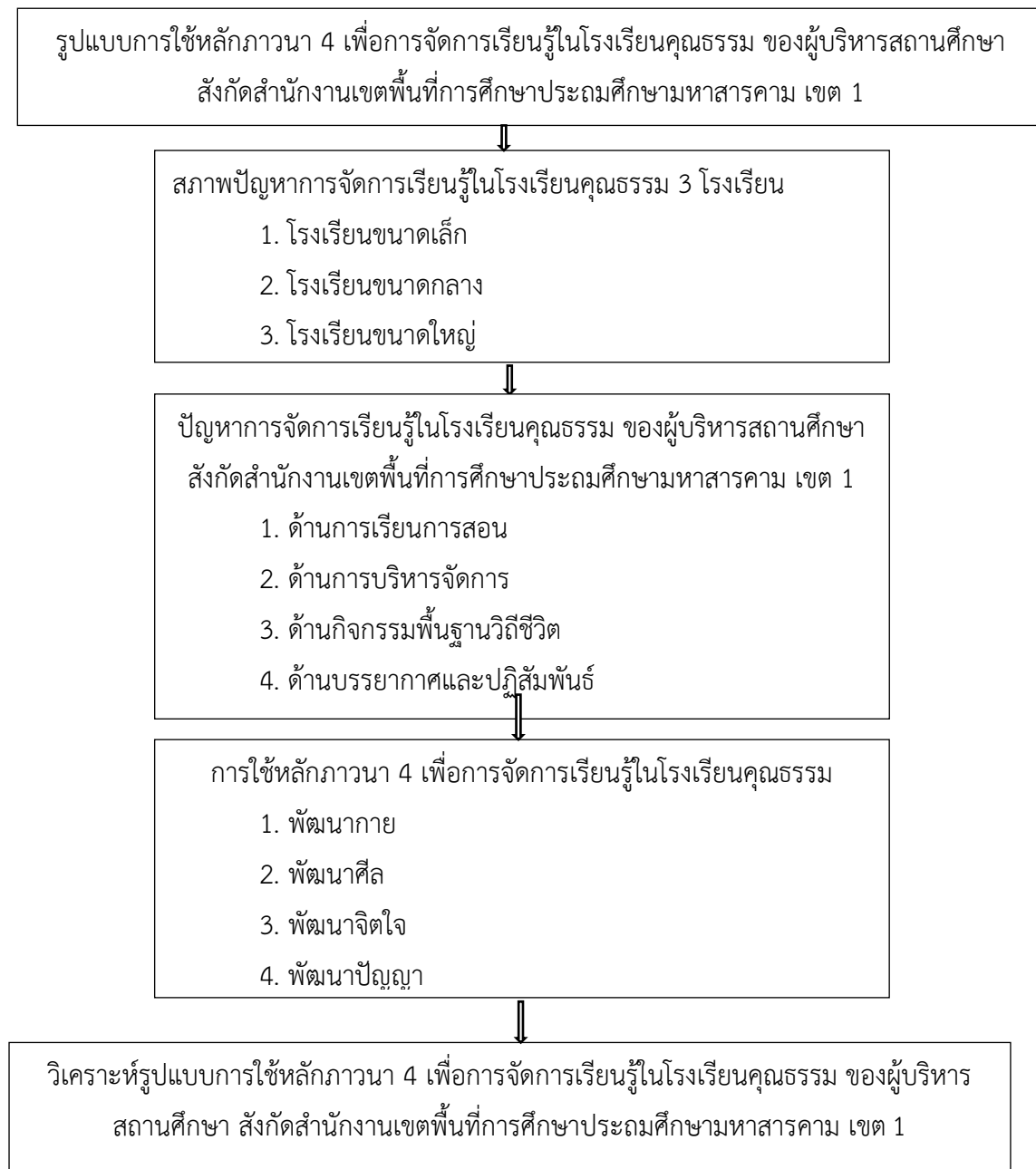
1) จัดหมวดหมู่ข้อมูลจากการศึกษาแนวคิดทฤษฎีและการสัมภาษณ์เชิงลึกที่ได้มาทั้งหมด
2) แยกแยะข้อมูลในด้านต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์อย่างเป็นระบบ
3) เปรียบเทียบข้อมูลถึงลักษณะที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ด้วยวิธีการตรวจสอบข้อมูลแบบ 3 เสา้ เพื่อหาความสอดคล้องกันของข้อมูล ประกอบด้วย 1) ข้อมูลจากพระไตรปิฎก 2) ข้อมูลจากเอกสารวิชา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และ 3) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก

4) วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ตามหลักอุปนัยวิธีโดยวิธีการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้ได้ถึงรูปแบบการใช้หลักภาวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

5) สรุปการวิเคราะห์ข้อมูล และอภิปรายผล

กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์มาสร้างเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัยได้ดังแผนภาพที่ 1 ดังนี้

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ผลการวิจัย

1 หลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนา มีที่มาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมักแสดงในรูปที่เป็นคุณสมบัติของบุคคลผู้ได้เจริญกาย ศีล จิต และปัญญาแล้ว มีความสำคัญทั้งในด้านการพัฒนาตน, การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่เป็นแบบอย่างที่ดีต่อสังคม การจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา ควรได้รับความร่วมมือจากองค์กรทั้งสาม ได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน (บวร) เป็นองค์หลักที่คอยให้การสนับสนุนค้ำจุน ร่วมปรึกษาหารือ กำหนดแผนงานร่วมกัน การจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม จึงจะสามารถดำเนินการไปจนสำเร็จตามเป้าหมายของโครงการได้

บ้าน เป็นแหล่งเรียนรู้แรก สำหรับการดำเนินชีวิต ซึ่งจะได้รับการถ่ายทอดทั้งในด้านของพฤติกรรม และทัศนคติต่าง ๆ จากรุ่นสู่รุ่น ให้เยาวชนหรือผู้เรียนได้รู้จักการใช้ชีวิตร่วมกันในครอบครัว เรียนรู้ภูมิปัญญาที่ได้จากบรรพบุรุษ เป็นต้นทุนที่แต่ละครอบครัวก็จะมีมาแตกต่างกันดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละครอบครัว (วิถีชีวิต)

วัด เป็นแหล่งเรียนรู้อีกแห่งหนึ่งที่มีความผูกพันกับคนไทย กับวิถีการดำเนินชีวิตประจำวันมาตั้งแต่สมัยอดีตกาล ซึ่งมีระเบียบและพิธีการที่เป็นเอกลักษณ์ จนไม่สามารถที่จะแยกความสัมพันธ์กันระหว่างบ้านและวัดให้ออกจากกันได้ ด้วยการพึ่งพาอาศัยกันและส่งเสริมซึ่งกันและกันเสมอมา จนกลายเป็นวัฒนธรรมประจำของแต่ละท้องถิ่น (วิถีวัฒนธรรม)

โรงเรียน เป็นแหล่งเรียนรู้วิชาการต่างๆ เพื่อพัฒนาให้ผู้เรียนได้มีความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ อย่างเหมาะสมและควรจะเป็น โดยพื้นฐานโรงเรียนมีบทบาทในการให้ความรู้ในแขนงวิชาต่าง ๆ เพื่อการประกอบสัมมาอาชีพต่อไปในอนาคต นอกเหนือจากนี้ ยังช่วยสร้างการเรียนรู้ใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นกับผู้เรียน เป็นการเรียนรู้ที่ไม่มีวันหมดสิ้น (วิถีการเรียนรู้)

ทั้ง 3 องค์การนี้ จึงมีบทบาทสำคัญที่จะเป็นแรงผลักดันและเกื้อหนุนให้โรงเรียนวิถีพุทธดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยการร่วมมือกัน ประสานกำลังและความคิดที่จะถ่ายทอดความรู้หลักในการปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธศาสนา และนำคุณธรรมจริยธรรมกลับสู่สังคมปัจจุบันได้อย่างดียิ่ง โดยผ่านกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน

รูปแบบการใช้หลักภาวนา 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษาสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 ส่งเสริมให้ครูและบุคลากรของโรงเรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง สามารถสร้างเทคนิคหรือวิธีการที่เหมาะสมที่จะถ่ายทอดหลักพุทธธรรมให้ผู้เรียนสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างแท้จริง รวมถึงการเป็นต้นแบบหรือแบบอย่างที่ดีแก่ผู้เรียนด้วย โดยผ่านกิจกรรมการปฏิบัติธรรมประจำเดือน การฟังบรรยายธรรมะจากผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญ การสนทนาปัญหาธรรม การสัมนนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างองค์กร

(บ้าน วัด โรงเรียน) เป็นต้น เป็นการพัฒนาตนเองตามหลักภavana 4 คือ มีความสมบูรณ์ทั้งทางกาย (กาย ภavana) ความประพฤติ (ศีลภavana) จิตใจ (จิตตภavana) และปัญญา (ปัญญาภavana) สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาดังจุดหมายสูงสุดไว้ที่การบรรลุนิพพาน ซึ่งจัดว่าเป็นจุดหมายที่มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้ บรรลุถึงได้ด้วย“การพัฒนา” ซึ่งในพระพุทธศาสนาใช้คำว่า “ภavana” แปลว่า การทำให้มี ทำให้เป็น และการ บรรลุนิพพาน มีความสัมพันธ์กับบุคคลและเงื่อนไขต่าง ๆ ในการบรรลุนิพพาน

2. สภาพการจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม

1. สภาพปัจจุบัน และปัญหาของการจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาโรงเรียนคุณธรรม พบว่า มีแนวทางการดำเนินงาน คือ

เรื่องงบประมาณที่ไม่เพียงพอต่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ด้านกายภาพเกี่ยวกับห้องพุทธ ธรรมและสถานที่ที่ไม่สามารถรองรับจำนวนนักเรียนได้อย่างเพียงพอ นั้น เป็นเรื่องสำคัญที่ต้องไม่ควรเพิกเฉย เพราะเรื่องของอาคารสถานที่ ห้องเรียน ห้องพุทธธรรม เป็นสภาพแวดล้อม เบื้องต้นที่จะทำให้ นักเรียน สามารถซึมซับความเป็นวิถีพุทธ ได้จากสิ่งแวดล้อม รอบ ๆ ตัว

แผนในการจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมและทักษะชีวิตให้แก่ผู้เรียน จำเป็นควรศึกษา ถึงบริบทของชุมชน วิถีชีวิตของแต่ละครอบครัวอย่างชัดเจน ซึ่งการดำเนินชีวิตในปัจจุบันนั้น ส่งผลต่อการ ดำเนินการจัดกิจกรรมพอสมควร บางกิจกรรมจำเป็นต้องเชิญผู้ปกครองหรือบุคคลในครอบครัวร่วมด้วย บาง ครอบครัวก็ไม่สามารถให้ความร่วมมือได้ เพราะภาระการประกอบอาชีพหรือการงาน

การตรวจสอบประเมินผลเป็นกระบวนการหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างมาก เพราะการตรวจสอบ ประเมินผลจะเป็นขั้นตอนที่นำไปสู่การพัฒนา แม้ว่าเครื่องมือที่ใช้ในการประเมินผลจะไม่สามารถทำได้ อย่าง ชัดเจน จึงจำเป็นต้องใช้การสังเกต สอบถาม และสนทนา เป็นต้น ในการประเมินผล

ผู้บริหาร ครู บุคลากรของโรงเรียน ควรให้ความสำคัญในการสร้างบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ให้ เกิดขึ้นร่วมกัน ความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน มีเมตตาและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ก็เป็นการสร้างบรรยากาศ และปฏิสัมพันธ์ตามแบบวิถีพุทธได้อย่างดี ยิ่ง เพราะโดยปกติวิถีชีวิตของคนไทย จะยิ้มแย้มแจ่มใสและมีน้ำใจ เป็นทุนเดิมอยู่แล้ว การบริหารจัดการที่ประสบผลสำเร็จ ควรอาศัยความร่วมมือจากหลายๆ ฝ่าย มีมุมมอง ทักษะคิด วิสัยทัศน์ และเป้าหมายที่ชัดเจนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การชี้แจงให้ทุกฝ่ายได้รับทราบข้อมูลและ เข้าใจถึงแนวทางหรือกระบวนการในการบริหารงาน ก็จะทำให้การบริหารจัดการเป็นไปอย่างราบรื่น พร้อม ส่งผลให้ประสบผลสำเร็จได้

3. รูปแบบการใช้หลักภavana 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหาร สถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1

การจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษาถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก เพราะผู้บริหาร ครู และบุคลากรของโรงเรียนทุกคน ถือได้ว่าเป็นแบบอย่างให้กับนักเรียนได้ทั้งสิ้น แต่การที่จะ

ให้บุคลากรของโรงเรียนมีความกระตือรือร้นในการพัฒนาตนเอง ก็ต้องมีการสร้างความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญในการดำเนินงานตามแนววิถีพุทธว่าเป็นอย่างไร มีประโยชน์และส่งผลมากน้อยเพียงใดครูเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้และสอดแทรกหลักพุทธธรรมในการจัดการเรียนการสอน จำเป็นที่ควรมีความรู้อย่างถ่องแท้และเข้าใจอย่างชัดเจน เพราะวัตถุประสงค์คือต้องการให้ผู้เรียนมีความรู้มีความเข้าใจและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้ ซึ่งกิจกรรมที่ควรจัดให้ผู้บริหารครู และบุคลากรของโรงเรียนได้ปฏิบัติร่วมกัน ได้แก่ การจัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมทุกเดือน กิจกรรมเสริมสร้างความรู้หลักพุทธธรรม ด้วยการเชิญผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญมาบรรยาย กิจกรรมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างองค์กร (บ้าน วัด โรงเรียน) เป็นต้น ซึ่งการพัฒนาบุคลากรนี้ อาศัยหลักธรรมในการพัฒนาบุคคล คือ กาวนา 4 เพื่อให้จิตมีคุณภาพดี สมรรถภาพทางจิตดี และสุขภาพจิตดี คุณภาพจิตดี คือจิตใจที่มีคุณธรรม ได้แก่ 1) กายกาวนา คือ การเจริญกาย พัฒนากาย การฝึกอบรม ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลาย ภายนอกทางอินทรียทั้งห้าด้วยดี การจัดการเรียนรู้ในโรงเรียน คุณธรรมและ ของผู้บริหารสถานศึกษา 2) ศีลกาวนา คือ การเจริญศีล พัฒนาความประพฤติการฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย 3) จิตกาวนา คือ การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญองกามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย 4) ปัญญากาวนา คือ การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิต

องค์ประกอบที่สำคัญ ที่ต้องดำเนินการมีองค์ประกอบ 6 ขั้นตอน ประกอบด้วย 1) ขั้นเตรียมการ 2) ขั้นตอนดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ 3) ขั้นตอนการพัฒนาผู้เรียนและบุคลากร 4) ขั้นนิเทศ ติดตาม ส่งเสริม สนับสนุน 5) ขั้นปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ไข และ 6) ขั้นประเมินผล เผยแพร่ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ หลักกาวนา 4 เป็นการพัฒนาค้น ได้แก่ การรู้เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต ทำให้จิตใจเป็นอิสระได้จนถึงขั้นสูงสุด ส่งผลให้อยู่ในโลกได้โดยไม่ติดโลก มีอิสระที่จะเจริญเติบโตองกามต่อไป

อภิปรายผลการวิจัย

พระพุทธเจ้าตรัสในคำสอนของพระพุทธองค์เองเพื่อใช้เป็นคุณสมบัติของบุคคลท่านใช้ว่าภาวิตกาโย ภาวิต สีโล ภาวิตจิตโต ภาวิตปัญญา คือคำว่า กาวนา เวลาใช้เป็นคุณศัพท์เป็น ภาวิตะ ภาวิตกาโย ผู้มีกายที่เจริญแล้วหรือฝึกอบรมแล้ว ภาวิตสีโล ผู้มีศีลที่ฝึกอบรมแล้วหรือเจริญแล้ว ภาวิตจิตโต ผู้มีจิตที่เจริญแล้วหรือมีจิตที่ฝึกอบรมแล้ว ภาวิตปัญญา ผู้มีปัญญาที่เจริญแล้วหรือปัญญาที่ฝึกอบรมแล้ว ถ้าเป็นคำนาม 4 อันนี้ก็คือ 1. กายกาวนา คนเป็นภาวิตกาโย ตัวการกระทำเป็นกายกาวนา 2. ศีลกาวนา คนเป็นภาวิตสีโล ตัวการกระทำเป็นจิตกาวนา 3. จิตกาวนา คนเป็นภาวิตจิตโต ตัวการกระทำเป็นจิตกาวนา 4. ปัญญากาวนา คนเป็นภาวิตปัญญา ตัวการกระทำเป็นปัญญากาวนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2540 : 15) ได้กล่าวไว้ว่า การพัฒนาตามความหมายของพระพุทธศาสนา ก็คือ กาวนา หมายถึง การทำให้เป็นให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา ซึ่งมี

การพัฒนาอยู่ 4 ประเภทคือ 1. กายภาวนา คือ การเจริญกาย พัฒนากาย การฝึกอบรม ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ 2. ศิลภาวนา คือ การเจริญศีล พัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กัน 3. จิตตภาวนา คือ การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีการเมตตา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียรอดทน มีสมาธิและสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น 4. ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา ความหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนานั้นต้องพัฒนาร่วมกันหลายอย่างเช่น การพัฒนากาย การพัฒนาจิต การพัฒนาปัญญา เข้าด้วยกันจึงจะเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยไม่เน้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งตรงกับงานของ พระทองสี ญาณธโร (พรหมโพธิ์) (2560 : ก) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การดำเนินชีวิตตามหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนา ผลจากการวิจัยพบว่า การดำเนินชีวิตตามหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนาพบว่า การดำเนินชีวิตในขั้นของ (1) กายภาวนา คือ การพัฒนาอินทรีย์ ที่ต้องติดต่อกับสิ่งภายนอกอย่างชาญฉลาด ไม่เป็นทุกข์เพราะการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น (2) ศิลภาวนา คือกระบวนการติดต่อกับสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างฉลาดและรู้เท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของโลก และสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม (3) จิตตภาวนา ก็คือการมีจิตใจที่พัฒนาให้เข้มแข็ง ไม่ขุ่นมัว มีคุณธรรม มีปัญญาที่ได้จากการฝึกจิตตภาวนา ได้แก่ มีเมตตา กรุณา มุทิตา มีศรัทธา และมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่, การมีความพร้อมในการทำงาน ได้แก่ ขันติคือมีความอดทน สมาธิคือความมีใจตั้งมั่น อธิฐานคือมีความเด็ดเดี่ยว วิริยะคือมีความเพียร สติคือมีความระลึกรู้เท่าทันสิ่งรอบข้างที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ (4) ปัญญาภาวนา ได้แก่การรับรู้และเข้าใจต่อสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงรู้เท่าทันสภาวะความเปลี่ยนแปลงของโลกและชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับงานของ เสรี เจริญราช (2557 : 72-73) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษากระบวนการเจริญปัญญาของโรงเรียนบ้านนาคาย อำเภอตาลสุม จังหวัดอุบลราชธานี” พบว่า กระบวนการเจริญปัญญาของโรงเรียนบ้านนาคายประกอบ 8 ขั้นตอนคือ (1) การบริหารจิตและเจริญปัญญา (2) การไหว้พระสวดมนต์ (3) การแผ่เมตตา (4) การฝึกสมาธิ (5) การฟังอย่างมีสติ (6) การทำงานอย่างมีสติ (7) การเล่นอย่างมีสติ และ(8) การยืนสวดมนต์หน้าเสาธงอย่างมีสติ ซึ่งเห็นตรงกับงานของ อรุณวรรณ บุญเทียบทิพย์พร (2549 : ก) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาทักษะชีวิตของเยาวชนด้วยพุทธภาวนา: กรณีศึกษาค่ายคุณธรรมวัดอุโมงค์” ผลการวิจัยสรุปได้ว่า ด้วยวิธีการฝึกอบรมค่ายคุณธรรมวัดอุโมงค์จะเน้นการอบรมหลักพุทธภาวนา 4 และระยะเวลา 3 วัน 2 คืน มีความเหมาะสมกับการฝึกอบรม ทำให้เยาวชนมีพัฒนาทักษะชีวิต ด้านกาย ศีล จิต และปัญญา อยู่ในระดับมาก และงานของ พิษณุรักษ์ บุญช่วย (2549 : 155) ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง การศึกษากระบวนการสร้าง

ภาวนา 4 โดยใช้หลักไตรสิกขา ผลการศึกษาพบว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการศึกษาที่เน้นการฝึกอบรมตนเอง อย่างเป็นขั้นตอนและมีกระบวนการที่ประสานกันอย่างเป็นพื้นฐานให้แก่กันจนถึงความพ้นทุกข์ โดยเริ่มจาก การสำรวมระวังกาย วาจา ใจ ไม่ให้ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของกิเลสและให้มียกยัดไม่เบียดเบียนผู้อื่น ต่อเมื่อ กาย วาจา ใจ สงบระงับจากอารมณ์ภายนอกแล้วจึงเป็นฐานในการฝึกอบรมจิตให้มีสติตั้งมั่น เกิดสมาธิไม่ หวั่นไหวไปตามอำนาจของนิรณ 5 จนจิตนิ่ง สงบเป็นกลาง อย่างมีสติอยู่ในสภาพควรแก่การงานแล้ว จึง สามารถใช้ปัญญาพิจารณาสภาวธรรมที่ปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะจนรู้ทันสภาวะไตรลักษณ์ของสิ่งทั้งหลายทั้ง ภายในและภายนอกตามความเป็นจริงและรู้แจ้งในอริยสัจ 4 ทำให้สามารถละกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้โดย สิ้นเชิง

จากแนวทางการปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ โรงเรียนในอุดมคติ ได้กำหนดให้มี บรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ เพื่อให้นักเรียนได้เรียนอย่างมีความสุข คือมุ่งเน้นการเรียนรู้ ตามธรรมชาติ นำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาใช้ในการพัฒนาผู้เรียน ภาพอันงดงามของโรงเรียนวิสุทธิพุทธ เป็นอีกภาพหนึ่งที่จะสะท้อนถึงการนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลักไตรสิกขา มาใช้ในการ พัฒนาผู้เรียนและแสดงถึงความพยายามนำหลักพุทธธรรมต่าง ๆ มาประยุกต์ใช้ในการบริหารและจัดการศึกษา อย่างชัดเจนโดยให้มีรูปแบบที่หลากหลายตามความเหมาะสมของสถานศึกษาที่จะพัฒนาผู้เรียนได้อย่างดีที่สุด พร้อมกับสร้างสรรค์สภาพการดำเนินงานที่ผู้เกี่ยวข้องทุกส่วนมีความสุขและได้พัฒนาสู่ชีวิตและสังคมที่งดงาม ควบคู่กันไป

สภาพการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรมของสถานศึกษาโดยทั่วไปนั้นเป็นปัจจัยภายนอกที่สำคัญ ต่อการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกันมีการให้ความสำคัญกับสภาพด้านกายภาพ ดังจะเห็นได้จาก องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้มาก กล่าวคือ เหตุการณ์ในพระพุทธศาสนาหลายตอน เน้นถึงความสำคัญของสถานที่และบรรยากาศกระทรวงศึกษาธิการ (2546 : 50) ซึ่งสอดคล้องกับงานของ ดวงใจ ช่วยตระกูล (2551 : ก) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การบริหารความ เสี่ยงในสถานศึกษาระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน” ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยความเสี่ยงด้านการเรียนการสอน ควร ใช้วิธีการบริหารความเสี่ยงโดยการควบคุมและมาตรการในการป้องกันความเสี่ยง รวมไปถึงถ่ายโอนความ เสี่ยงปัจจัยความเสี่ยงด้านการเงิน ควรใช้วิธีการบริหารความเสี่ยงโดยการควบคุมและมาตรการในการ ป้องกันความเสี่ยง ปัจจัยความเสี่ยงด้านความมั่นใจทางการศึกษา ควรใช้วิธีการควบคุมและมาตรการในการ ป้องกันความเสี่ยง รวมถึงการมีส่วนร่วมของภาคีคือชุมชน ผู้ปกครองและผู้ประกอบการ ปัจจัยความเสี่ยงด้าน สิ่งแวดล้อม ควรใช้วิธีการบริหารความเสี่ยงโดยการควบคุมและมาตรการในการป้องกันความเสี่ยงรวมถึง ถ่ายโอนความเสี่ยง ปัจจัยความเสี่ยงด้านการบริหารจัดการความปลอดภัย ควรใช้วิธีการควบคุมและหา มาตรการในการป้องกันความเสี่ยง รวมไปถึงการมีส่วนร่วมของนักเรียน ผู้ปกครอง บุคลากรในสถานศึกษา ชุมชน คณะกรรมการสถานศึกษาและผู้ที่เกี่ยวข้อง สอดคล้องกับงานของ จเด็จ ทศวงษา (2562 : ก) ได้ศึกษา

การพัฒนารูปแบบการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธของสำนักงาน เขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 3 ผลการวิจัยพบว่า สภาพปัจจุบันและปัญหาการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธของสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 3 คือ โรงเรียนรักษาสภาพด้านกายภาพให้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ แต่ยังไม่พัฒนาสิ่งที่มีอยู่เดิมให้ดีขึ้น จัดกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต เป็นภาพรวมของทั้งสถานศึกษา มีเพียงบางโรงเรียนที่ดำเนินการได้ครบและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง การเรียนการสอนมีการบูรณาการวิถีพุทธทุกกลุ่มสาระการเรียนรู้และในกิจกรรมวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ขาดการนิเทศ ติดตาม มีกิจกรรมส่งเสริมบรรยากาศของการใฝ่เรียนรู้และพัฒนาไตรสิกขา วัฒนธรรมแสงปัญญา มีการดำเนินการแต่ไม่ต่อเนื่อง ส่วนการบริหารจัดการต้องอาศัยชุมชนเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียนในทุก ๆ ด้านและความร่วมมือจากทุกฝ่าย

การจัดการเรียนรู้ของผู้บริหารสถานศึกษาในโรงเรียนคุณธรรม ทั้ง 3 ขนาด มีรูปแบบบูรณาการกับโรงเรียนวิถีพุทธ 5 ด้าน คือ ด้านกายภาพ ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต ด้านการเรียนการสอน ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ ด้านการบริหารจัดการ ครูผู้สอนการจัดทำแผนการจัดการเรียนรู้ตามหลักสูตรสถานศึกษา จัดกิจกรรมการเรียนรู้ 8 กลุ่มสาระการเรียนรู้บูรณาการกับโครงการโรงเรียนวิถีพุทธพัฒนาการทาง กายภาวนา มีการฝึกปฏิบัติให้นักเรียนการเดิน ยืน นั่ง การสวดมนต์ไหว้พระประจำวัน 2) ศิลภาวนา ฝึกปฏิบัติการทำสมาธิ ก่อนเรียนทุกวิชา การใช้คำว่า ดี ดี ดี คือ คิดดี พูดดี ทำดี 3) จิตภาวนา การฝึกอบรมจิตใจด้วยคำคุณธรรม 4) ปัญญาภาวนา มีการจัดกิจกรรมแข่งขันความรู้ด้านคุณธรรม ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์โรงเรียนและในชุมชน สังคมได้อย่างมีความสุข สถาบันส่งเสริมการประเมินคุณภาพและมาตรฐานการศึกษาแห่งชาติ (2543 : 17-23) ได้นิยามความหมาย การวางแผน P-Plan หมายถึง การคิดเตรียมการไว้ล่วงหน้าเพื่อจะทำงานให้สำเร็จอย่างมีประสิทธิภาพ ในการวางแผนจะต้องมีการกำหนดเป้าหมายแนวทางการดำเนินงาน ผู้รับผิดชอบงานระยะเวลาและทรัพยากรที่จะต้องใช้ในการทำงานให้บรรลุตามเป้าหมายที่ต้องการในการจัดทำแผน ต่าง ๆ นั้น ควรวางแผนการประเมินผลไปพร้อมกันด้วย เพื่อใช้กำกับตรวจสอบการปฏิบัติงานว่าเป็นไปตามแผนเพียงใด โดยมีการตั้งเป้าหมายว่าจะประเมินเรื่องใดใช้วิธีการรูปแบบอย่างไร ในการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล แผนการประเมินผลที่ดีควรเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินงานตามปกติในชีวิตประจำวันของผู้บริหาร ครู และผู้เรียนรวมถึงการคิดงบประมาณ ที่จำเป็นต้องใช้ในการดำเนินโครงการ หรือกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของแผนจัดทำเป็นแผนงบประมาณ ทั้งรายรับและรายจ่ายของสถานศึกษา โรงเรียนคุณธรรมชั้นนำ หมายถึง โรงเรียนที่มีการดำเนินการตามมาตรฐานด้านการปลูกฝังคุณธรรมด้านหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงาน และด้านเศรษฐกิจพอเพียงควบคู่คุณธรรม โดยใช้วงจรคุณภาพ (PDCA Cycle) ในการบริหารโรงเรียนคุณธรรมชั้นนำ มีการวางแผน P-Plan การปฏิบัติตามแผน D-Do การตรวจสอบผลการดำเนินงาน C-Check และการปรับปรุงให้เหมาะสมตามผลการประเมิน A-Act สอดแทรกไว้ในทุกมาตรฐานของโรงเรียนคุณธรรมชั้นนำ ซึ่งสอดคล้องกับงานของ พระปลัดประดิษฐ์ ตาโก (ประคองสาย) (2558 : ก) ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง การพัฒนารูปแบบการบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผลการวิจัย พบว่า

โรงเรียนวิถิพุทธ เป็นโรงเรียนที่นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียน เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา อย่างบูรณาการ ผู้เรียนได้พัฒนาการกิน อยู่ ดู ฟัง ให้เป็น และนำเอาหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการบริหารและการจัดการเรียนการสอน โดยยึดหลักไตรสิกขามาบูรณาการเข้ากับบริบทของโรงเรียนและชุมชน ร่วมกันพัฒนาทักษะชีวิต การกิน อยู่ ดู ฟัง เป็นต้น โดยมีแนวทางการบริหารจัดการโรงเรียนวิถิพุทธ 5 ด้าน ประกอบด้วย 1) ด้านการบริหารจัดการ 2) ด้านกายภาพ 3) ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต 4) ด้านการเรียนการสอน และ 5) ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้เพื่อให้รูปแบบการใช้หลักทฤษฎี 4 เพื่อการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม เขต 1 มีประสิทธิภาพ และสามารถนำผลการวิจัยไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ควรหลักทฤษฎี 4 มาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันของครูโดยให้ครูใช้จ่ายตามรายรับที่ตนเองได้รับ
2. ต้องมอบหมายงานให้เหมาะสมกับความสามารถของคนเนื่องจากการทำ งานในสิ่งที่ตนเองถนัดจะก่อให้เกิดความรับผิดชอบในงาน และทำให้งานประสบผลสำเร็จ
3. ให้ความสำคัญกับการบริหารงานบุคคลในโรงเรียนใหญ่โดยการดูแลและเข้าใจบุคลากรให้ทั่วถึง
4. สร้างวัฒนธรรมองค์กรจากครูรุ่นพี่ที่มีประสบการณ์การทำงานในโรงเรียนมาแบ่งปันถ่ายทอด การใช้ชีวิตบนพื้นฐานคุณธรรมให้กับครูรุ่นน้อง

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารโครงการโรงเรียนคุณธรรม ตามหลักทฤษฎี 4
2. ควรศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างคุณภาพชีวิตของครูกับการบริหารโครงการโรงเรียนคุณธรรมในการจัดการเรียนรู้ในโรงเรียนคุณธรรม ของผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษามหาสารคาม

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). *แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). *สู่การศึกษาแนวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2547). *แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนคุณธรรม สพฐ.* กรุงเทพมหานคร: อุษาการพิมพ์.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2552). *หลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2554). *แนวทางการพัฒนาระบบประกันคุณภาพภายในของสถานศึกษา*. กรุงเทพมหานคร.
- จเด็จ ทศวงษา. (2562). *การพัฒนารูปแบบการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธของสำนักงาน เขตพื้นที่การศึกษา ประถมศึกษามหาสารคาม เขต 3*. ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.
- เจริญ รักดีวานิช. (2546). *การบริหารจัดการระบบดูแลช่วยเหลือนักเรียน เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและแก้วิกฤตสังคม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์. (2553). *สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: วี.พรินท์ (1991).
- ดวงใจ ช่วยตระกูล. (2551). *การบริหารความเสี่ยงในสถานศึกษาระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน*. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระกองสี ญาณโร (พรมโพธิ์). (2560). *ศึกษาวิเคราะห์การดำเนินชีวิตตามหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระปลัดประดิษฐ์ ตาโก (ประคองสาย). (2558). *การพัฒนารูปแบบการบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (การจัดการเชิงพุทธ). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *พุทธธรรม (ฉบับเดิม)*. (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินเตอร์ แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พิชญ์รัชต์ บุญช่วย. (2549). *การศึกษากระบวนการสร้างภาวนา 4 โดยใช้หลักไตรสิกขา*. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- สถาบันส่งเสริมการประเมินคุณภาพและมาตรฐานการศึกษาแห่งชาติ คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
(2543). *แนวทางการประกันคุณภาพภายในสถานศึกษา เพื่อพร้อมรับการประเมินภายนอก*.
กรุงเทพมหานคร: สถาบันส่งเสริมการประเมินคุณภาพและมาตรฐานการศึกษาแห่งชาติ.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545). *พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2545 และที่
แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2545*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2551). *แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2544- 2549*.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พัฒนาหลักสูตร.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2545). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ สังคมแห่งชาติ
ฉบับที่ 9 (พ.ศ.2545-2549)*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ. (2558). *ปฏิรูปการศึกษาเพื่ออนาคตของประเทศไทย
ไทย มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน*. กรุงเทพมหานคร: 21 เซ็นจูรี จำกัด.
- เสรี เจริญราช. (2557). *การศึกษากระบวนการเจริญปัญญาของโรงเรียนบ้านนาคาย อําเภอดาลุสมจังหวัด
อุบลราชธานี*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย.
- อรุณวรรณ บุญเทียบทิมมพร. (2549). *การพัฒนาทักษะชีวิตของเยาวชนด้วยพุทธทาวนา: กรณีศึกษาค่าย
คุณธรรมวัดอุมงค์*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย.